

Rupantaran : A Multidisciplinary Journal
 Vol. IV : pp 255-264, October, 2020
 ISSN : 2091-0061
<https://doi.org/10.3126/rupantaran.v4i1.34245>
 Research Management Cell (RMC)
 Dhankuta Multiple Campus, Dhankuta
 Tribhuvan University, Nepal

कृष्णप्रसाद शर्मा वस्तीका खण्डकाव्यमा गीता दर्शन

यज्ञप्रसाद गुरागाई^१

इमेल : guragain.yagya@gmail.com

सार

यो लेख खण्डकाव्यकार कृष्णप्रसाद वस्तीद्वारा लेखिएका खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको गीता दर्शनको अध्ययन विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ । महाभारत युद्धको पूर्वसन्ध्यामा श्रीकृष्णले अर्जुनलाई दिएको ज्ञान, भक्ति, वैराग्य एवम् मानवदर्शनमूलक शिक्षा नै गीता दर्शन हो । काव्यकार कृष्णप्रसाद शर्मा वस्तीका विभिन्न खण्डकाव्यमा यस प्रकारको दर्शनको प्रयोगको अवस्था के कस्तो रहेको छ भन्ने कुरालाई अध्ययनको मूल समस्याको समाधान यस लेखमा खोजिएको छ । यसर्थ उनका खण्डकाव्यमा गीता दर्शको प्रयोगको अवस्था पत्ता लगाउनु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ । यस अध्ययनबाट उक्त काव्यका भावी अध्येताहरूलाई लाभ पुग्न सक्छ । यस लेखमा वस्तीका खण्डकाव्यहरूलाई प्राथमिक स्रोतको सामग्री र यस काव्यका बारेमा लेखिएका लेख रचना तथा खण्डकाव्यकार वस्तीका विषयमा लेखिएका अन्य जानकारीमूलक लेखहरूलाई द्वितीय सामग्री मानी तिनको उपयोग गरिएको छ । तथ्यहरू प्रस्तुत गरेर तिनको विश्लेषणबाट निष्कर्ष निकालिएको हुँदा यहाँ विश्लेषणात्मक विधिलाई प्रस्तुतीकरणको विधिका रूपमा चयन गरिएको छ । यस लेखमा दैवी शक्तिसम्बन्धी धारणा, ईश्वर भक्ति, सत्सङ्ग, शरीर र आत्माको सम्बन्ध, कर्मयोग, ब्रह्मचिन्तन, पूर्वजन्म र पुनर्जन्मसम्बन्धी धारणा र सुखको कारण जस्ता सूचकहरूको आयोजना गरी तिनका आधारमा काव्यकार वस्तीका खण्डकाव्यमा गीता दर्शनको प्रयोगावस्था निरूपण गरिएको छ भने उनका खण्डकाव्य गीता दर्शनको प्रयोगका दृष्टिले समृद्ध छन् भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : गीता दर्शन, ब्रह्म चिन्तन, सत्सङ्ग, कुटी, जोसमनी सम्प्रदाय

परिचय

धनकुटामा 'वस्ती गुरु' का नामबाट परिचित कृष्णप्रसाद शर्मा वस्ती (१९८८-२०७१) नेपाली साहित्यका प्रतिभाशाली सर्जक हुन् । उनी संस्कृत भाषा, साहित्य र साहित्यशास्त्रका ज्ञाता तथा कुशल पुराणवाचक पनि हुन् । धनकुटा बहुमुखी क्याम्पसमा लामो समयसम्म प्राध्यापन गरेका वस्तीले अनेक व्यावहारिक समस्याका बाबजुद आधा दर्जन बढी खण्डकाव्य एकै वर्षमा रचना गरेको पाइन्छ । यसबाट उनमा सृजनात्मक प्रतिभा उच्च रहेको प्रमाणित हुन्छ । आशीर्वाद (२०६२), नरहरि (२०६३), ठूलीआमा (२०६३), शक्तिमाता (२०६३), कृष्णराज (२०६४), भोजपुरदेखि भरतपुरसम्म (२०७३), जीवन दर्पण (२०६५), दलबहादुर (२०६५), धनकुटाका दानवीर (२०६६), पादाम्बुजपूजा (२०६७), नारद सन्तति (२०७०) उनका प्रसिद्ध खण्डकाव्यहरू हुन् ।

१. लेखक त्रि.वि.धनकुटा बहुमुखी क्याम्पस, धनकुटामा नेपाली विषयको उपप्राध्यापक पदमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

खण्डकाव्य भनेको कविताको मभौला रूप हो । यो फुटकर कविताभन्दा ठुलो र महाकाव्यभन्दा सानो कविताको रूपलाई नै खण्डकाव्य भनिन्छ । पूर्वीय साहित्यशास्त्री विश्वनाथले खण्डकाव्यलाई पाँचै सन्धिको समग्रताबाट केही न्यून र भाषा-विभाषा (प्राकृत आदि) मा प्रचलित काव्यका एकदेशका रूपमा चिनाएका छन् (त्रिपाठी, न्यौपाने र सुवेदी, २०४६, पृ. ५३) । जीवन र जगतको एक पक्ष वा पाटोको चित्रण र वर्णन गरिने यस प्रकारको काव्यमा सर्गबन्धको विकल्प अर्थात् कतै सर्गबन्ध र कतै सर्गविहीनताको अवस्था पनि रहेको पाइन्छ ।

कृष्णप्रसाद शर्मा वस्तीका उल्लिखित रचनामा पूर्वीय दर्शनको प्रयोगको अवस्था के कस्तो छ भन्ने मूल समस्याको समाधानका लागि यस लेखमा उनका काव्यकृतिमा पूर्वीय दर्शनको अवस्था पत्ता लगाउने उद्देश्य लिइएको छ । यसका लागि यहाँ दैवी शक्तिप्रतिको विश्वास, ईश्वर भक्ति, सत्सङ्ग, शरीर र आत्माको सम्बन्ध, कर्मयोग, ब्रह्मचिन्तन, पूर्वजन्म र पुनर्जन्मसम्बन्धी धारणा र सुखको कारण जस्ता सूचकहरूको आयोजना गरी यिनका आधारमा उनका खण्डकाव्यहरूमा पूर्वीय दर्शनको प्रयोगावस्थालाई निरूपण गरिएको छ ।

गीता दर्शन भनेको महाभारतको युद्धमा सहभागी हुन आएका कौरव र पाण्डव तथा तिनका समर्थक र सैन्यका विचमा पुगेका श्रीकृष्णले अर्जुनलाई ज्ञानयोग, भक्तियोग, कर्मयोग लगायतका विषयमा प्रदान गरिएको शिक्षा हो । यसर्थ श्रीमद्भागवत् गीतामा सुभाइएको ज्ञान, भक्ति, वैराग्य एवम् मानव कर्ममूलक दर्शनलाई नै यहाँ गीता दर्शन भनिएको हो । यस दर्शनमा ईश्वरको भक्तिभाव, योगसाधना, आत्मिक शान्ति, सनातन धर्म, ब्रह्म चिन्तन, पुनर्जन्म, शरीर र आत्माको सम्बन्ध, सत्सङ्ग कर्मफल, मानवता, पुरुषार्थ चातुष्टय आदि विशेषताहरू अन्तर्निहित हुन्छन् । पूर्वीय दर्शनमा अधिक महत्त्व दिइएको गीता दर्शनको प्रयोगावस्था काव्यकार वस्तीका काव्यमा के कस्तो छ भन्ने मूल समस्यामा केन्द्रित यस लेखमा उनका काव्यमा पाइएका गीतादर्शनको अवस्था पत्ता लगाउने उद्देश्य लिइएको छ । वस्तीका काव्यकृतिमा निहित गीता दर्शनको अध्ययन हालसम्म कसैले पनि गरेको नपाइएकाले त्यस अनुसन्धानगत रिक्ततालाई परिपूर्ति गर्न यो लेख तयार गरिएको हो यसर्थ यस लेखको औचित्य स्वतः प्रमाणित हुन पुगेको छ । यस लेखका निष्कर्षबाट उनका खण्डकाव्यमा निहित गीता दर्शनको प्रयोगावस्थाको जानकारी हुने र यस आधारमा पछि गरिने अध्ययन अनुसन्धानका लागि सहयोग पुऱ्याउन सक्ने भएकाले यस लेखको सामाजिक महत्त्व पनि रहेको छ । यस लेखमा सम्भाव्यता नमुना छनोट विधिका आधारमा चयन गरिएका वस्तीका शक्तिमाता, नरहरि, कृष्णराज, ठुलीआमा र भोजपुरदेखि भरतपुरसम्म गरी जम्मा पाँच खण्डकाव्यमा प्रयुक्त गीता दर्शनको मात्र अध्ययन गरिएको छ । यो नै यस लेखको सीमा हो ।

विधि र सामग्री

गुणात्मक ढाँचाको अवलम्बन गरी लेखिएको प्रस्तुत लेखमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतबाट सङ्कलन गरिएका सामग्रीहरूको उपयोग गरिएको छ । कृष्णप्रसाद वस्तीद्वारा लेखिएका खण्डकाव्यहरूको अध्ययनमा केन्द्रित यस लेखमा उनका खण्डकाव्यका सान्दर्भिक प्रसङ्गहरूलाई प्राथमिक स्रोतका सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ भने उक्त खण्डकाव्यका बारेमा लेखिएका लेख रचनाहरू र पूर्वीय दर्शनका बारेमा लेखिएका पुस्तक तथा लेखहरूलाई द्वितीय सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । तथ्यहरूको व्याख्या विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएकाले प्रस्तुतीकरणको विधिका रूपमा भने यहाँ विश्लेषणात्मक विधिको अवलम्बन गरिएको छ ।

परिणाम र छलफल

यहाँ कृष्णप्रसाद शर्मा वस्तीका खण्डकाव्यमा पाइएका गीता दर्शनका प्रयोग सम्बद्ध कथनहरूलाई प्रस्तुत गरी तिनको विश्लेषण गरिएको छ । यस क्रममा यहाँ काव्यांशहरूलाई तथ्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ र त्यहाँ व्यक्त दर्शनको स्वरूपको निरूपण गरिएको छ । यस काव्यमा पाइएका ईश्वर भक्ति, सत्सङ्ग, शरीर र आत्माको सम्बन्ध, कर्मयोग, ब्रह्मचिन्तन, पूर्वजन्म र पुनर्जन्मसम्बन्धी धारणा र सुखको कारण जस्ता पूर्वीय दर्शन विषयक

अवधारणालाई प्रस्तुत गरिएको छ। यसका लागि यहाँ काव्यबाट त्यस्ता धारणासँग सम्बद्ध तथ्यहरू उल्लेख प्रस्तुत गरेर तिनको विश्लेषण गरी सम्बद्ध दर्शनको निरूपण गरिएको छ।

दैवी शक्तिप्रतिको विश्वास

दैवी वा ईश्वरसर्वशक्तिमान् छ र उसकै इच्छामा सबै निर्भर हुन्छन् भन्ने ठानेर गरिएको उसको वर्णनबाट दैवी शक्तिप्रतिको विश्वास प्रकट भएको हुन्छ। ईश्वरको अपराजित एवम् अपरम्पार अवस्थालाई स्वीकार गरी व्यक्त भएको धारणा नै यस किसिमको दर्शन हो। यो दर्शन गीतामा पनि अभिव्यक्त छ। ईश्वर वा दैवी शक्तिका विषयमा कृष्णले अर्जुनलाई विश्वास दिलाउँदै गीतामा भनिएको छ, “म सबैको उत्पत्तिको कारण हुँ तथा मेरै सत्ताबाट यो समस्त सृष्टि चल्दछ, यस्तो मानेर ज्ञानीहरू प्रेमपूर्वक मेरो भजन गर्दछन्” (ईश्वरानन्द, २०१५, पृ. ४०३)। वस्तीका खण्डकाव्यमा पनि दैवी वा ईश्वरीय सत्ताप्रति विश्वास व्यक्त गरिएका कथनहरू पाइएका छन्। निम्न उदाहरणहरूलाई तथ्यका रूपमा अगाडि सार्न सकिन्छ :

एकै मात्र छ सत्य नित्य सबमा हो अन्य सारा भ्रम

जो यो जन्मनु जानु आउनु सबै उसैको क्रम ।

एकै पात समेत चल्दछ कहाँ इच्छा उसैको विना,

यस्तो रात बनाउने मन हुँदा उस्तै बनायो दिन (वस्ती, २०६२, पृ. १२) ।

बाल्यकालमा नै विधवा बन्न विवश आशीर्वावाद खण्डकाव्यकी पात्र इन्द्रलालकी साहिँली छोरीको जीवनको कारुणिक अवस्थाको वर्णन गर्ने सिलसिलामा यस काव्यांशको प्रस्तुतीकरण भएको छ। यस काव्यांशमा दैव वा ईश्वरलाई जनाउने ‘एकै’ र ‘उसैको’ शब्द प्रयोग गरी दैवी शक्तिको वर्णन गरिएको छ। ज्वाइँको मृत्युको खबरले मर्माहत बनेका इन्द्रलाललाई चित्त बुझाउन ‘साथी’ पात्रद्वारा व्यक्त गरिएको यस कथनमा मानिसको इच्छामा केही नहुने वा नचल्ने र उसको (ईश्वरको) इच्छानुसार चलन विवश हुनुपर्ने भावको प्रस्तुतीकरण भएको छ। ईश्वरलाई एक मात्र र अन्तिम सत्य मान्दै यहाँ उसको इच्छा विना एउटा पात पनि नचल्ने भनेर उसको सर्वशक्तिमान् अवस्थाको सङ्केत गरिएको छ। सृष्टिको रचनाकार ईश्वरले रात जस्तै दिन पनि बनाएको भनेर सबै कुरा उसैले मानिसलाई उपलब्ध गराएको हुँदा उसको निगाहमा चलनुपर्ने कथन प्रस्तुत गरिएको छ। ईश्वरको निगाह नभएकाले छोरी बाल्यकालमा नै विधवा बन्नुपरेको हो भनेर इन्द्रलालको चित्त बुझाउन यो कथन अभिव्यक्त भएको छ। यसरी दैवी शक्ति विषयक पूर्वीय दर्शनको प्रयोग यहाँ हुन पुगेको छ। दैवी शक्तिप्रति विश्वास व्यक्त गरिएको अर्को उदाहरण यस प्रकार छ :

मान्छे सक्तछ गर्न के र हरिको चल्ने यहाँ शासन,

होला भूतलमा जमेर रहने स्थायी कुनै आसन ।

आए जेजति मर्त्यलोक नगरी छोडी कहाँ ती गए ?

राजा रङ्क सबै मिली अनलमा हेर्दा खरानी भए (वस्ती, २०७३, पृ. ६८४) ।

भोजपुरदेखि भरतपुरसम्म काव्यका पात्र जनार्दन घिमिरेको जीवनीमा आधारित यस काव्यमा उनको अध्ययन यात्रा, धार्मिक आध्यात्मिक कार्यको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ। भोजपुरको बास्तिम गाउँमा जन्मेका घिमिरेको बाल्यकालीन जीवन, भोजपुरको परिवश, बाटोघाटो, पुलपुलेसा, उनले शिक्षा प्राप्तिका लागि गरेको सङ्घर्ष र देवघाटमा पुगेर गरेको देह त्यागको वर्णन यस काव्यमा गरिएको छ। यस क्रममा उनको मृत्युलाई रोक्न कसैले नसकेको र दैवी शक्तिरूप हरिको शासनका अगाडि मान्छेको शक्तिको अर्थ नभएको भाव अभिव्यक्त भएको छ। यसरी यहाँ दैवी शक्तिको महिमा व्यक्त गर्दै हरिका अगाडि कसैको केही नचल्ने अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरी अपराजित दैवी शक्तिको प्रशंसा गरिएको छ। प्रस्तुत अभिव्यक्ति गीतामा वर्णन गरिएको दर्शनको प्रयोग हो।

ईश्वर भक्ति

ईश्वरलाई सृष्टिको मूल कारण मानी जीवनलाई ईश्वर भक्तिमा समर्पण गर्नुपर्ने धारणा र सो अनुसारको आचरण नै ईश्वर भक्ति हो । भक्तिलाई जीवन व्यतीत गर्ने आधारका रूपमा बुझ्नु अनि ईश्वरप्रति श्रद्धाभाव व्यक्त गर्नु पनि ईश्वर भक्तिको विशेषता हो । गीतामा कृष्णको भक्ति गरी उनकै योग साधना गरेमा उनलाई पूर्ण रूपमा जान्न सकिन्छ (शर्मा, २०३५, पृ. १६६) भनिएको छ । यसर्थ ईश्वर प्राप्तिको माध्यम नै ईश्वरभक्ति हो । वस्तीका खण्डकाव्यमा पनि ईश्वर भक्तिलाई अभिव्यक्त गरिएको छ । निम्न प्रयोगहरूबाट यस कथनको पुष्टि हुन्छ :

हुन्छन् धर्म र अर्थ काम अरु ती छन् शास्त्रमा पाइने

गर्छन् पालन चारको यदि भन्ने आनन्दमा जाइने

मान्ने ब्रह्म र जीव एक रहने हो ज्ञानको मार्ग हो

गर्ने पूजन ईशका चरणको हो भक्तिको मार्ग यो (वस्ती, २०६३, पृ. ३७) ।

धनकुटाको फलाँटे, घोलिखक र चानुवा तथा भापाको दमक क्षेत्रको भौगोलिक परिवेशमा रचिएको बालविधवा सरस्वतीको जीवनमा आधारित शक्तिमाता खण्डकाव्यबाट यो काव्यांश लिइएको हो । 'अलेख महिमा सनातन' धर्मको कसरी सर्वप्रथम नेपालको ताराबारी (भापा) मा सम्पादन भयो भन्ने इतिहासको वर्णन गरिएको (भट्टराई, २०७३, पृ. २८९) यस काव्यमा तत्कालीन समयमा बाल विवाहको प्रचलन र जीवनबोध अगावै विधवा बनी नैराश्यपूर्ण जीवन भोग्न विवश नारीहरूको कारुणिक अवस्थाको चित्रण प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा जीवनको मर्मबोध गरी लक्ष्य पहिचानतर्फ अभिमुख मानवको चरित्रको वर्णन छ । यस काव्यको उक्त काव्यांशमा पूर्वीय शास्त्रमा मनुष्यका लागि धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चार पुरुषार्थ चातुष्टय उल्लेख भएका छन् । यिनको पालना गरी जीवन सञ्चालन गरिएमा जीवन तनावमुक्त भई आनन्द प्राप्त हुन्छ भन्ने पूर्वीय धारणा यहाँ व्यक्त भएको छ । ब्रह्म र जीवलाई एक मान्नु भनेको ज्ञानको मार्ग प्राप्त हुनु हो भन्ने ईश्वरको पूजा गर्नु भक्तिको मार्गमा हिंड्नु हो भन्ने भाव यहाँ अभिव्यक्त भएको छ । मनुष्य जीवनमा ईश्वरको पूजन र भक्तिको महिमा बोध गराइएको छ । भक्ति जीवन व्यतीत गर्ने माध्यम मात्र नभएर जीवनको मार्ग र लक्ष्य पनि बन्न पुगेको कुरालाई यहाँ सङ्केत गरिएको छ । यसरी यहाँ भक्तिको पथमा हिंड्न जीवनमा ईश्वरीय अस्तित्व स्वीकार गरी तिनका चरणको पूजा गर्नुपर्ने खण्डकाव्यकारको धारणा प्रकट भएको छ । यस काव्यमा पात्रका माध्यमबाट पनि ईश्वरप्रतिको भक्तिभाव अभिव्यक्त भएको छ । काव्यकी नायिका बाल विधवा शक्तिमाताले आफ्नो जीवनको धेरै अंश ईश्वर भक्तिमा उपयोग गर्नु, जेठा साधु र कान्छा साधु जोसमनी परम्पराबाट दीक्षित भएर अरुण नदीका किनारमा कुटी बनाइ बस्नु, थेगो जत्तिकै 'राम राम' भजिरहनु, खेताला बाल वृद्ध बनिता आदि साधुका सत्सङ्गमा जानु, अलेख महिमा धर्मबाट दीक्षित निरञ्जन बाबाले दमक ताराबारीमा कुटी बनाई धर्म प्रचारमा आफ्नो जीवन उपयोग गर्नु जस्ता अनेक कथन सन्दर्भहरू ईश्वरप्रति भक्तिभाव अभिव्यक्त भएका प्रमाणहरू हुन् । अतः खण्डकाव्यकार वस्ती ईश्वरप्रति आस्थावान एवम् ईश्वरको भक्तिबाट मुक्ति पाइने पूर्वीय गीता दर्शनबाट प्रभावित बनेका देखिन्छन् । ईश्वर भक्तिको प्रयोग गरिएको अर्को उदाहरण यस प्रकार छ :

घरमा जुन भगवत्कथा भजन रहन्छ,

त्यो घर तीर्थ सरह हुने शास्त्रले कहन्छ ।

पितृको हुने उद्धार आफ्नो सन्तान सुधार,

गराइदिनेयो हरि कथा जीवन आधार (वस्ती, २०६३, पृ. २४) ।

ठूलीआमा खण्डकाव्यकी नायिका ठूलीआमा (जानकीदेवी) धनकुटा फलाँटे निवासी ज्ञानबहादुर कार्कीकी पत्नी हुन् । नौ वर्ष पनि नपुग्दै विवाह बन्धनमा बाँधिंकी उनी विवाह गरेको एघारै दिनमा विधवा बन्न पुगेकी छिन् । उनले आफ्नो सहाराका लागि बहिनी नर्मदालाई देवरसँग विवाह गराइन् । देवर पनि दुई छोरा र एक छोरी जन्माएर स्वर्गवासी भएपछि, बालबालिकाको हेरविचार ठूलीआमाले गरिन् (कट्टेल, २०६३, भूमिका) । यिनै ठूलीआमाको जीवनकथालाई यस काव्यमा उतारिएको छ । ठूलीआमा स्वर्गवासी भएपछि उनको मुक्तिका निमित्त

भक्तिजाहरूले श्रीमद्भागवत् सप्ताह पुराणको आयोजना गर्ने सन्दर्भमा व्यक्त यस काव्यांशमा भगवत् भक्तिको महिमाको वर्णन गरिएको छ । यहाँ भगवत्कथा र भगवान्को भजन कीर्तन हुने घर तीर्थभै हुन्छ भनिएको छ । पुराणबाट ईश्वरप्रतिको भक्तिको भावना बढ्नुका साथै पितृको उद्धार र सन्तानको सुधार हुने भन्दै हरिकथालाई जीवनको आधार पनि भनिएको छ । यसरी ईश्वरप्रति भक्तिभाव प्रस्तुत गरिएको यो काव्यांश गीता दर्शनको प्रयोगको नमुना बनेको छ । निम्न प्रयोगमा पनि ईश्वर भक्तिको प्रस्तुतीकरण भएको छ :

भन्छन् वेद पुराण शास्त्र भवमा हो ज्ञान ठूलो भनी,
त्यस्तै भक्ति छ ईशको कति तरे सत्कर्म गर्ने पनि ।
केही जान्दिन भक्तिमार्ग कसरी हो जानुपर्ने कता,
मेरा यो अब शक्ति छैन तनमा सत्कर्म के हो यता (वस्ती, २०६३, पृ. १६) ?

नरहरि खण्डकाव्यका पात्र नरहरि वस्ती तेइस वर्षको अल्पायुमा स्वर्गवासी बनेपछि भावविह्वल बनेकी उनकी पत्नी सीताको कारुणिक अवस्थाको वर्णन यस काव्यमा भएको छ । अबोध नारी सीतामा वैधव्य जीवनमा ईश्वरप्रतिको भक्तिभाव उत्पन्न भएको आशय यहाँ व्यक्त भएको छ । यहाँ ईश्वरको भक्तिलाई सत्कर्म भनिएको छ र त्यस्तो सत्कर्म गर्नेहरू तरे भनेर ईश्वर भक्तिलाई जीवन मुक्तिको उपाय मानिएको छ । यो अभिप्राय ईश्वर भक्ति विषयक गीता दर्शनसँग सम्बद्ध छ । यसर्थ यस काव्यमा गीता दर्शनको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

सत्सङ्ग

ईश्वर भक्तिको उक्त मूल प्रवृत्तिभित्र सत्सङ्गको महत्त्व पनि अभिव्यक्त भएको छ । सत्सङ्ग भनेको भक्ति ज्ञानका लागि साधु, सन्त वा महात्माहरूको सन्निध्य हो । यिनको सङ्गतबाट शक्तिमाता काव्यकी नायिका सरस्वती जस्ती बाल विधवाले जीवनलाई भक्तिका माध्यमबाट सार्थक बनाउने प्रयत्न गरिन्, दाजुहरूबाट भगवत् भक्तिको शिक्षा लिइन् अनि क्रमशः त्यसतर्फ आकर्षित हुँदै भक्ति ज्ञान र वैराग्यकै बाटोमा आफूलाई समर्पित गरिन् । कुटीको बास मात्र होइन निरञ्जन बाबाको देहावसान पछाडि अलेख महिमा धर्म प्रचारको नेतृत्व नै लिइन् । भक्तिकै लागि उनले अरूलाई सत्सङ्ग प्रदान गरिन् । योगीभिर्ध्यानगम्यम्मा समाजलाई डोच्याउनु सत्सङ्ग कै उपलब्धि हो भन्न सकिन्छ । सत्सङ्गको महत्त्व उल्लेख गर्दै यहाँ यसो भनिएको छ :

गोठाला पनि राम राम धुनले घन्काइदिन्थे वन
खेताला अनि बाल वृद्ध बनिता दिन्थे त्यसैमा मन
पाए सङ्गत साधुको अनि भने आफ्नै हुँदा बान्धव
कोही दोष दिने भएन सजिलो बाटो मिल्यो त्यो जब (वस्ती, २०६३, पृ. ३२) ।

शक्तिमाता काव्यका पात्र जेठा साधु र कान्छा साधुले अरुण नदीको किनारमा कुटी बनाई बसेका बेलामा घोरलिखर्क र आसपासका क्षेत्रबाट गोठाला, खेताला, बालक, युवा तथा वृद्धहरू तिनै साधुहरूसँग सङ्गत गर्न गएका र तिनको सङ्गतबाट राम रामको भजन कर्तन गर्न थालेको वर्णन यस काव्यांशमा गरिएको छ । यहाँ साधुहरूको सङ्गत गर्दा सरस्वतीलाई कुनै समस्या नभएको र साधुत्व प्राप्तिका लागि मार्ग प्रशस्त भएको कथन समेत अभिव्यक्त भएको छ । साधुको सङ्गतलाई उचित ठहर्‍याइएको यस काव्यांशमा सत्सङ्गबाट सत्मार्ग प्राप्त हुने ठानिएको छ । पूर्वीय परम्परामा अभिव्यक्त सत्सङ्गको महत्त्वलाई यहाँ काव्यकारले पनि महत्त्व दिई प्रस्तुत गरेका छन् । यस विषयमा व्यक्त अर्को प्रयोग यस प्रकार छ :

पाई जन्म मनुष्यको कति थियो सत्कर्म गर्ने यहाँ
त्यो सारा जनले गरेर कहिले पूरा सकिन्थ्यो कहाँ
पाए बन्ध मनुष्य यो भुवनमा सत्सङ्गले लायक
मिल्दा मार्ग बनिन्छ जो समयमा संयोगले नायक (वस्ती, २०६३, पृ. ३६) ।

शक्तिमाता खण्डकाव्यबाट लिइएको र सत्सङ्गको महत्त्व वर्णन गर्ने सिलसिलामा व्यक्त भएको यस काव्यांशमा मनुष्य जीवनमा सत्कर्मका लागि सत्सङ्ग आवश्यक हुने र यसबाट लायक मानव बनिने भाव अभिव्यक्त भएको छ । सांसारिक बन्धनमा बाँधिएका मनुष्यले पनि साधु महात्माहरूको सत्सङ्गका कारण बन्धनमुक्तिको मार्ग पाइने हुँदा मानव जीवनमा महत्त्व रहेको छ भन्ने काव्यकारको धारणा यहाँ प्रकट भएको छ । यसरी पूर्वीय गीता दर्शनको एउटा अवधारणालाई काव्यकारले यस काव्यमा प्रयोग गरेको पाइएको छ ।

शरीर र आत्माको सम्बन्ध

पूर्वीय दर्शनमा श्रीमद्भागवत् गीतामा व्यक्त दर्शन महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । कपडा र शरीरको सम्बन्ध जस्तै शरीर र आत्माको सम्बन्ध छ भन्ने कुरालाई गीतामा उल्लेख गरिएको छ (गुरागाई, २०७३, पृ. ६९) । अर्थात् जसरी शरीरले कुनै कपडा पुरानो वा अनुपयोगी भएपछि त्यसलाई त्यागेर अर्को कपडा लगाउँछ, ठीक त्यसरी नै आत्माले पनि आफू बसेको शरीर वृद्ध अनुपयुक्त वा अनुपयोगी भएपछि त्यसलाई त्याग्छ र अर्को शरीरमा जान्छ । जसलाई हामी मृत्यु मन्छौं त्यो शरीरको मात्र मृत्यु हो, आत्माको होइन किनकि आत्मा अमर भएकाले कहिल्यै मर्दैन (उपाध्याय, २०४५, पृ. १७) । हो, यो दर्शनको उपयोग वस्तीका खण्डकाव्यमा पनि हुन पुगेको छ, जस्तै :-

जान्छ प्राण उडेर भुर्र गुँडको उड्दो चरो भै गरी
मर्ने होइन जीव नित्य छ सदा यो देह लड्ने मरी
छोडी जीव गए पछ्याडि यसको अस्तित्व के पो छ र
जे जस्तो उहिले गयो चुरिफुरी त्यो जीवको हो भर (वस्ती, २०६३, पृ. ३६) ।

शक्तिमाता खण्डकाव्यको यस काव्यांशमा प्राणरूप आत्माको अमरता र शरीरको क्षणिकताको वर्णन भएको छ । मृत्युकालमा मनुष्यका शरीरबाट जीव तत्त्वले शरीरलाई त्याग गर्दछ, त्यो तत्त्व शरीरमा रहन्जेल शरीरको अस्तित्व रहन्छ, र शारीरिक चुरिफुरी रहन्छ तर त्यो बाहिर निस्केपछि शरीर मूढो बराबर हुन्छ, त्यसैले जीव तत्त्व वा आत्मा तत्त्व नित्य र अमर छ भन्ने भाव यहाँ अभिव्यक्त भएको छ । श्रीमद्भागवत् गीतामा श्रीकृष्णले अर्जुनलाई सम्झाउँदा व्यक्त भएको दर्शनलाई काव्यकारले यहाँ प्रयोग गरी आत्माको अमरतासम्बन्धी मान्यताको पक्षपोषण गरेका छन् (गुरागाई, २०७३, पृ. ७०) । यस काव्यमा पूर्वीय गीता दर्शनको प्रयोग भएको यो नमुना उदाहरण हो । निम्न श्लोकमा समेत यस प्रकारको प्रयोग देखिएको छ :

राख्ने जीवन जो चरो उडिगयो यो देह माटो भयो,
बोली चाल समस्त हाय ! यसको छोडी कता अल्पियो ।
पाँचै तत्त्व उडे अवश्य पछिको संस्कार गर्ने पयो,
छोडी देह सरक्क जीव अहिले अन्यत्र डेरा सयो (वस्ती, २०७३, पृ. ६८६) ।

भोजपुरदेखि भरतपुरसम्म काव्यका पात्र जीवन घिमिरेको देहावसानको वर्णन यस काव्यांशमा गरिएको छ । यहाँ घिमिरेको देहान्तका क्रममा आत्मारूप चरो उडेर गएको र देह अर्थात् शरीर माटोभै निर्जीव भएको कुरा व्यक्त गरिएको छ । मृत्युपछि जीव तत्त्वरूप आत्मा नयाँ शरीरमा प्रवेश गर्दछ भन्ने गीता दर्शनलाई यहाँ 'छोडी देह सरक्क जीव अहिले अन्यत्र डेरा सयो' भनिएको छ । यसरी शरीरको क्षणिकता र आत्माको अमरताको वर्णन भएको यस काव्यांशमा शरीरले लुगा फेरेभै आत्माले शरीर फेरेको र त्यो कहिल्यै नाश नहुने भाव अभिव्यक्त गरी गीता दर्शनको कथनलाई समर्थन गरिएको छ । यसर्थ प्रस्तुत काव्यांश गीता दर्शन प्रयोगको नमुना बन्न पुगेको छ । निम्न प्रयोगलाई पनि अर्को उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

चारो नै नलिई चरो उडिगयो रिता भयो पिन्जरा,
खै त्यस्तो अधिको मुहार हँसिलो जो देखिने सुन्दर ।
लौ लागौं अब घाटका शरणमा भन्दै मलामी गए,
देख्ने यो घटना र्दैं धुरुधुरु साथी अँध्यारा भए (वस्ती, २०६४, पृ. १८) ।

कृष्णराज खण्डकाव्यका नायक कृष्णराजको मृत्युका सन्दर्भमा यस काव्यांशको प्रस्तुतीकरण भएको छ । यहाँ कृष्णराजको चरोरूप आत्माले उनको शरीर त्यागेको विषयको चर्चा गरिएको छ । आत्माले शरीर त्याग गरेपछि पिँजडारूप शरीर मात्र बाँकी रहेको र त्यस मृत शरीरलाई मलामीजनले घाटमा लगेर अन्तिम संस्कार गरेपछि त्यसको स्वरूप समेत समाप्त हुने भाव यहाँ प्रस्तुत भएको छ । यसबाट आत्मा नमर्ने र त्यो अन्य शरीरमा प्रवेश गर्ने कुरालाई सङ्केत गर्दै समय सकिएपछि शरीरलाई आत्माले छोड्ने आशय अभिव्यक्त भएको छ । यो कथन पूर्वीय गीतमा अभिव्यक्त दर्शन भएकाले उक्त काव्यांश गीता दर्शनको प्रयोगको उदाहरण बनेको छ ।

कर्मयोग

श्रीमद्भागवत् गीतामा युद्धको परिणाम सम्भरेर विरक्तिएका अर्जुनलाई उपदेश दिँदा कृष्णले भनेका थिए “कर्मव्यवाधिकारस्ते माफलेषु कदाचन” (श्रीभद्भागवत् गीता, २०५७, पृ. २९) अर्थात् कर्म गर फलको आशा नगर । कर्म मनुष्यको कर्तव्य हो । कर्मको फल मनुष्यको अधीनमा छैन तसर्थ फलको आशा नगरी कर्म गर्नुपर्छ । फलाशा विनाको सत्कर्म गरिएमा भवसिन्धुबाट पार पनि पाइन्छ भन्ने कर्मयोगी दर्शनको प्रयोग यहाँ यसरी व्यक्त भएको छ :

आशा जो फलको पटक्क नगरी सत्कर्म गर्छन् यहाँ
जान्छन् ती भवसिन्धुबाट सजिलै हुन्छन् परात्म जहाँ
यो हो निश्छल कर्ममार्ग यसमा निष्काम हुन्छन् जन
यी हुन् तीन त राजमार्ग भनिने छानेर लाग्ने मन (वस्ती, २०६३, पृ. ३७) ।

शक्तिमाता खण्डकाव्यबाट लिइएको र फलको आशा नगरी सत्कर्म गर्ने व्यक्तिले सजिलै सांसारिक सिन्धु पार गर्ने, परात्मामा लीन हुन सक्ने भावको वर्णन यस काव्यांशमा गरिएको छ । निष्काम कर्मबाटै निश्छल कर्ममार्ग प्राप्त हुने भएकाले फल प्राप्तिको आशा नगरी इमान्दारितापूर्वक सत्कर्म गर्न यहाँ सुझाइएको छ । कर्म मात्र मनुष्यका अधीनमा रहने र फल उसका अधीनमा नरहने हुँदा उसले केवल कर्म मात्र गर्न सक्ने श्रीमद्भागवत् गीताको दर्शन यहाँ प्रयुक्त भएको छ । काव्यकार वस्तीले यसरी यहाँ कर्मयोग सम्बन्धी पूर्वीय दर्शनको प्रयोग गरेका छन् ।

ब्रह्मचिन्तन

योगीले ध्यान गर्दा मनमा आनन्दानुभूति गर्छ, जसलाई ब्रह्म पनि भनिएको छ । चैतन्यको स्रोत र आनन्दको उद्गम भएकाले ब्रह्म पनि भनिएको छ । चैतन्यको स्रोत र आनन्दको उद्गम भएकाले ब्रह्मलाई सच्चिदानन्द भनी सम्बोधन गरिन्छ (उपाध्याय, २०४५, पृ. २) । योगीले यसलाई परमात्मा भनी यसको साधना गर्छन् । यसको चिन्तनबाट प्राप्त हुने आनन्द विशिष्ट हुन्छ । अक्षर अर्थात् कुनै हालतमा कसैबाट पनि नाश नहुने ब्रह्मको चिन्तनमा लीन भएर यसैको अनुष्ठान वा अनुसन्धानमा लागेका प्राचीन ऋषि महर्षिहरू आत्मतत्त्वको बोध गरी या आत्मसाक्षात्कार गरी भूत, वर्तमान र भविष्यको ज्ञान सहज रूपमा गर्न सक्थे (शर्मा, २०३५, पृ. २२) । पूर्वीय गीता दर्शनानुसारको ब्रह्मको परिचय र महत्त्वलाई यहाँ स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै :

ज्ञानीले अनुभूति गर्छ मनमा जो ब्रह्म हो त्यो म हुँ
हाँसी ठान्दछ चित्तभित्र भगवान मेरा म ता भक्त हुँ
योगीले परमात्म नाम मनमा राखी गरे साधना
एकै तत्त्व छ जे भने पनि उही जो विश्वको हो धन (वस्ती, २०६३, पृ. ३७) ।

शक्तिमाता खण्डकाव्यको यस काव्यांशमा ज्ञानीले आफ्ना मनमा अनुभूत गर्ने ब्रह्म वा योगीले परमात्म नाम दिएर साधना गर्दा प्राप्त हुने निराकार स्वरूपको तत्त्वरूप ब्रह्मलाई विश्वको धन भनिएको छ । योगीहरूले

ध्यान गरी प्राप्त गर्ने चिज पनि यही ब्रह्म हो। साधनाबाट प्राप्त यस तत्त्वलाई योगीहरूले भगवान मानेका छन्। परब्रह्मको ध्यानले भौतिक सुखसुविधा प्राप्त नभए पनि आध्यात्मिक रूपमा खुसी प्राप्त हुनका साथै परमात्मा मालिन हुन सकिन्छ, जसका कारण जीवनभर सुख शान्ति प्राप्त हुनुका साथै परमात्मसँग एकाकार हुन सहयोग पुग्दछ, भन्ने विचार यहाँ प्रस्तुत भएको छ (अधिकारी, २०७३, पृ. ७६)। एकै तत्त्वमा रहने ब्रह्मको चिन्तन गरी पापमुक्त योगीले ब्रह्ममा मन लगाउँदै रमाएर सुखले ब्रह्म आनन्द भोग गर्दछ (शर्मा, २०३५, पृ. १५५) भन्ने पूर्वीय गीता दर्शनलाई यहाँ अभिव्यक्त गरिएको छ।

पूर्वजन्म र पुनर्जन्मप्रति विश्वास

पूर्वीय हिन्दू दर्शनले पूर्वजन्म र पुनर्जन्म सम्बन्धी काल्पनिक मान्यतालाई स्वीकार गर्छ। पूर्व जन्ममा राम्रो कर्म गर्नेले यस जन्ममा सम्पन्न मनुष्यको स्थान पाएका हुन्। यस दुर्लभ मनुष्यका जुनीमा पनि असल कर्म गरेमा अर्को जन्म पनि उत्तम हुनेछ। मृत्यु पछि स्वर्ग वा वैकुण्ठको बास प्राप्त हुनेछ। यस जन्ममा हाँस्ने, खाने, सन्तान जन्माउने, सुत्ने मात्र होइन असल कर्म पनि गर्नुपर्छ। असल कर्ममा सत्सङ्ग गर्नु, ईश्वरको भक्ति गर्नु, परोपकार गर्नु, हिंसा नगरी परोपकार गर्नु आदि पर्दछन् (सन्तशरण, २०३०, पृ. १६१)। यस्ता कर्मले परत्र सपिन्छ, भन्ने विश्वास पूर्वीय दर्शनमा व्यक्त गरिएको छ। पहाडीका अनुसार गीतामा कृष्णले अर्जुनलाई भनेका थिए, “हे अर्जुन तिम्री र म दुवै धेरैपटक जन्मिसकेका छौं अर्थात् धेरैपटक मरिसकेका छौं त्यसैले हाम्रो जन्म र कर्म दुवै दिव्य अर्थात् शास्वत (अखण्ड निरन्तर) छन् भन्ने कुरा पनि त्यतिकै सत्य हो” (पहाडी, २०७३, पृ. १८१)। कृष्णको यो कथन पूर्वजन्म र पुनर्जन्मसम्बन्धी दर्शन हो। गीतामा व्यक्त यस दर्शनलाई वस्तीका खण्डकाव्यमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

आएँथें म घुमी घुमी कति दिशा पाएँ यहाँ जन्म यो

चोला मानिसको लिए पनि कहीं यो रूप नारी भयो (वस्ती, २०६३, पृ. ३६)।

शक्तिमाता खण्डकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको यस काव्यांशमा मनुष्य जीवन प्राप्त हुनुभन्दा अगाडि कति दिशा घुम्नुपरेको या कति अन्य प्राणीका रूपमा जन्मिएर बल्ल मनुष्य चोला प्राप्त गरेको भाव अभिव्यक्त भएको छ। यस जीवनलाई पूर्वजन्ममा धेरैतिर भौँतारिएपछिको उपलब्धि वा परिणाम मानिएको यस काव्यांशमा पूर्वजन्मप्रति विश्वास व्यक्त गरिएको छ। पूर्व जन्म हुनुको अर्थ यस जीवनपछि पनि अर्को जन्म हुन्छ, भन्ने भावको सङ्केत यहाँ पाइएको छ। पूर्वजन्म र पुनर्जन्म सबै आस्तिक दर्शनले मानेको र हिन्दुत्वका लक्षणमा एक प्रमुख स्तम्भ रहेको छ, भन्ने काव्यकार वस्तीको स्वीकारोक्तिबाट (अधिकारी र घिमिरे, २०७३, पृ. १०५) पनि उनी पूर्वजन्म र पुनर्जन्ममा विश्वास राख्दछन् देखिन्छ। यसर्थ अघि धेरै जन्म भएको र त्यसको ज्ञान मनुष्यलाई नभएको (शर्मा, २०३५, पृ. १०२) भन्ने गीता दर्शनलाई यस काव्यांशले अभिव्यञ्जित गरेको छ। निम्न प्रयोगलाई अर्को उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

पाएको नरदेह केवल यहाँ हाँस्ने रुने होइन

खाने, सन्तति पाउने, सुतिदिने के हो मिलेको तन

छुट्ने जन्म र मृत्युबाट पहिले यो देहको काम हो

आज्ञा सद्गुरुको लिई अघि सरे गर्ने कृपा राम हो (वस्ती, २०६३, पृ. ३८)।

शक्तिमाता खण्डकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको यस काव्यांशमा अनेक पूर्वजन्मपछि पाएको नरदेहलाई सार्थक बनाउनुपर्ने भाव अभिव्यक्त भएको छ। उच्च चेतनाले युक्त मनुष्यले केवल हाँस्ने, रुने, खाने, सन्तति पाउने, सुतिदिने जस्ता कर्म मात्र गर्नु पर्याप्त नहुने र यस्ता कर्महरू त गौण चेतनाले युक्त पशुहरूले गर्ने कर्म हुन् भन्ने आशय यहाँ व्यक्त भएको छ। मनुष्य जीवन त्यत्तिकै प्राप्त भएको होइन, यसका लागि पूर्वजन्मका कर्मको योगदान रहेको भाव पनि यहाँ अभिव्यञ्जित भएको छ। यो देह मृत्युपछि नरहने भएकाले सद्गुरुको सङ्गत गरी तिनको

आज्ञानुसारका कर्म गरेमा राम (भगवान) सांसारिक दुःखजालबाट मुक्त हुन सकिने (शर्मा, २०३५, पृ. १९५) पूर्वीय गीता दर्शनको मान्यतालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। यसरी नै वस्तीले यस काव्यमा भनेका छन् :

साराका जति छन् शरीर बनिने हो कर्म नै कारण
देखिन्छन् कति ती विशिष्ट गुणका छन् अन्य साधारण
पाएको छ मनुष्य देह जसले त्यो हो बडो दुर्लभ
के हुन्छन् नर भै विवेकयुत ती घोडा चरा गर्दभ (वस्ती, २०६३, पृ. ३७) ।

यहाँ कुनै प्राणी विशिष्ट गुणको हुनु र कुनै साधारण गुणको हुनु पूर्वजन्मको कर्मको परिणाम हो भन्दै मनुष्य जीवनलाई दुर्लभ मानिएको छ। किनकि मानिस चेतनशील हुनु र चरा, घोडा, गदादि प्राणी उस्तै चेतनशील नहुनुलाई उक्त कथनको दृष्टान्तका रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। यसबाट यहाँ एकातिर कर्मयोग सम्बन्धी पूर्वीय मान्यतालाई सुझाइएको छ भने अर्कातिर प्राणीको जन्म भइरहने (शर्मा, २०३५, पृ. १७५) पूर्वपश्च जन्म सम्बन्धी गीता दर्शनको अवधारणालाई पनि अभिव्यञ्जित गरेको छ। यसरी यस मनुष्य जीवनलाई सार्थक बनाउन उत्तम कर्म गर्नुपर्ने र भावी उत्तम जन्मको आधार तयार गर्नुपर्ने मान्यतालाई काव्यकारले यहाँ समर्थन गरेको पाइन्छ।

सुखको कारण

पूर्वीय गीता दर्शनले सन्तोषं परम् सुखम् अर्थात् सन्तोष नै परम् सुख हो भन्ने कुरालाई स्वीकार गर्दछ (शर्मा, २०३५, पृ. ३६९)। असन्तोष, अपेक्षा, कामना आदि दुःखका कारण हुन्। कर्म गर्दा सहज रूपमा भएको प्राप्तिमा नै सन्तोष गर्नुपर्छ। असन्तोषले मान्छेलाई गलत कर्ममा समेत प्रेरित गर्न सक्छ तसर्थ असन्तोषको परित्याग र सन्तोषको आत्मसात मनुष्यका लागि उपयोगी कुरा हुन्। शास्त्रबमोजिमको काम काज र आचरणलाई गीतामा सुख, सिद्धि र परमधामको कारण मानिएको छ (शर्मा, २०३५, पृ. ३७८)। गीता दर्शन सम्बद्ध यस कथनको पक्षपोषणसमेत यहाँ फेला पार्न सकिन्छ। जस्तै :

बस्छन् भिन्न शरीर रूप तरुमा पक्षी दुई प्रेमले
खाई पीपल एउटा छ रहने अर्को न कोही लिने
भोगी दुःखित एक अन्य छ सदा साक्षी सुखी केवल
भन्छन् वेद यिनै कुरा नबुझिँदा हामी भयौं दुर्बल (वस्ती, २०६३, पृ. ३७) ।

शक्तिमाता खण्डकाव्यको प्रस्तुत काव्यांशमा पूर्वीय दर्शनमा वर्णित सुखको कारणको चर्चाका सन्दर्भमा तरुमा रहेका दुईवटा पक्षीमध्ये एउटा सन्तोषले सुखी भएको र अर्को भोगी भएकाले दुखित भएको उदाहरण प्रस्तुत गर्दै भोग वा असन्तोषलाई दुःखको कारण र सन्तोषलाई सुखको कारण मानिएको छ। मानिसले वेद वा पूर्वीय दर्शनशास्त्रमा भनिएका कुरा नमानेकाले दुर्बल बन्नुपरेको छ भन्ने भाव यहाँ प्रस्तुत भएको छ। यसरी यहाँ सन्तोषं परं सुखं भन्ने पूर्वीय गीता दर्शनको मान्यतालाई काव्यकारले समर्थन गर्दै त्यसको वकालत गरेका छन्।

निष्कर्ष

कृष्णप्रसाद शर्मा वस्तीका खण्डकाव्यमा गीता दर्शनको प्रयोगको अवस्था के कस्तो रहेको छ भन्ने समस्याको समाधानार्थ गरिएको यस अध्ययनमा उनका खण्डकाव्यमा पूर्वीय गीता दर्शनको प्रभावलाई वरण गरेको पाइएको छ। उनका खण्डकाव्यमा दैवी शक्ति, ईश्वर भक्ति, शरीर र आत्माको सम्बन्ध, सत्सङ्ग, ब्रह्म चिन्तन, कर्मयोग, पूर्वजन्म र पुनर्जन्मप्रति विश्वास तथा सुखको कारण जस्ता गीता दर्शनका प्रयोगहरू पाइएका छन्। शक्तिमाता खण्डकाव्यमा गीता दर्शनको प्रयोग अपेक्षाकृत रूपमा बढी पाइएको छ। काव्यका खास पात्रको देहावसानबाट तिनका परिवारमा परेको पीडालाई कम गर्न वा तिनको चित्त बुझाउन यस प्रकारको दर्शनको

प्रयोग गरिएको छ। खण्डकाव्यकार वस्तीका काव्यले पाठकलाई प्रत्यक्ष परोक्ष रूपमा पूर्वीय दर्शनतर्फ खास गरी गीता दर्शनतर्फ डोच्याएका छन्। तर यो दर्शन रूखो वैचारिक उपदेशमा सीमित भएको छैन बरु खण्डकाव्यकारका भाव र कथानक बीच सन्तुलन कायम गर्दै प्रकट भएको छ, जसले खण्डकाव्यको उचाइ बढाएको छ। जीवनमा ईश्वरको भक्ति गर्नुपर्ने र यसका लागि साधुसन्तहरूको सङ्गत गर्नुपर्ने अनि यसैका माध्यमबाट जीवनलाई सार्थक बनाउन सकिने कुरा उनका काव्यमा व्यक्त भएको छ। यस्तै आत्माको अमरता, अपेक्षारहितको कर्म, बह्म चिन्तन, आत्मा र परमात्माको सम्बन्ध, अहिंसा, परोपकार, मानवता, कर्मको फल जस्ता कुराहरूलाई हामी मानवले बुझ्नुपर्ने विषयहरू हुन् भन्ने कुरालाई पनि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। यी अनेक सन्दर्भहरू पूर्वीय गीता दर्शनसँग सम्बद्ध छन्। यस्ता दार्शनिक पक्ष खण्डकाव्यकारको मूल प्रवृत्तिका रूपमा यहाँ देखापरेका छन्। उनी पूर्वीय दर्शनका ज्ञाता हुन् र यसले उनमा प्रभाव पारेको छ भन्ने कुरा यस खण्डकाव्यले पुष्टि गरेको छ।

सन्दर्भसामग्री

- अधिकारी, गोपालप्रसाद र जनार्दन घिमिरे (२०७३). अन्तर्वार्ता. *पण्डित श्री कृष्णप्रसाद शर्मा वस्ती स्मृति ग्रन्थ*. (सं.) गोविन्दराज भट्टराई र अन्य. धनकुटा : विश्रान्ति मन्दिर।
- अधिकारी, सविता (२०७३). कृष्णप्रसाद शर्मा वस्तीका दुई काव्यकृतिको विश्लेषण. *पण्डित श्री कृष्णप्रसाद शर्मा वस्ती स्मृति ग्रन्थ*. (सं.) गोविन्दराज भट्टराई र अन्य. धनकुटा : विश्रान्ति मन्दिर।
- ईश्वरानन्द, (२०१५). *गीता तात्पर्य*. काठमाडौं : गीता प्रचार आश्रम
- उपाध्याय, देवेन्द्रराज (२०४५). *गीता र प्रेरणा*. काठमाडौं : एजुकेसनल इन्टरप्राइजेज प्रा.लि.।
- कट्टेल, नारायणप्रसाद शर्मा (२०६३). भूमिका. *ठूलीआमा*. सुनसरी : तेजबहादुर खड्का।
- गुरागाई, यज्ञप्रसाद (२०७३). शक्तिमाता खण्डकाव्यमा पूर्वीय दर्शनको प्रयोग. *पण्डित श्री कृष्णप्रसाद शर्मा वस्ती स्मृति ग्रन्थ*. (सं.) गोविन्दराज भट्टराई र अन्य. धनकुटा : विश्रान्ति मन्दिर।
- त्रिपाठी वासुदेव, दैवज्ञराज न्यौपाने र केशव सुवेदी (२०४६). *नेपाली कविता भाग ४*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- पहाडी, केशव (२०७३). *ईश्वर, धर्म र मान्छे*. विराटनगर : सौगात प्रकाशन प्रा.लि.।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०७३). पिताजी (वस्ती गुरु) का विविध खण्डकाव्य. *पण्डित श्री कृष्णप्रसाद शर्मा वस्ती स्मृति ग्रन्थ*. (सं.) गोविन्दराज भट्टराई र अन्य. धनकुटा : विश्रान्ति मन्दिर।
- वस्ती, कृष्णप्रसाद शर्मा (२०६३). *शक्तिमाता*, मोरङ : विजयकुमार कार्की।
- ..... (२०६३). *नरहरि*. धनकुटा : सीतादेवी वस्ती।
- ..... (२०६३). *ठूलीआमा*. सुनसरी : तेजबहादुर खड्का।
- ..... (२०६४). *कृष्णराज*. धनकुटा : लुलमाया वस्ती।
- ..... (२०७३). भोजपुरदेखि भरतपुरसम्म. *पण्डित श्री कृष्णप्रसाद शर्मा वस्ती स्मृति ग्रन्थ*. (सं.) गोविन्दराज भट्टराई र अन्य. धनकुटा : विश्रान्ति मन्दिर।
- शर्मा, कोमलनाथ (२०३५). (अनु.) *कोमल गीता*. वाराणसी : यशोदा पुस्तकालय।
- श्रीमद्भागवत् गीता*, (२०५७). गोरखपुर : गीता प्रेस।
- सन्तशरण, (२०३०). *सद्धर्म अहिंसा प्रकाश*. ललितपुर : कुशलराम ब्रह्मचारी।